TARIK BUĞRA'NIN ROMAN DÜNYASI

N. ZİYA BAKIRCIOĞLU

ÖTÜKEN

ÖTÜKEN

/ otukennesriyat

YAYIN NU: 2019
KÜLTÜR SERİSİ: 1095

T.C. KÜLTÜR ve TURİZM BAKANLIĞI
SERTİFİKA NU: 49269

ISBN: 978-625-408-593-2

www.otuken.com.tr | otuken@otuken.com.tr

ÖTÜKEN NEŞRİYAT A.Ş.®
İstiklâl Cad. Ankara Han 65/3 • 34433 Beyoğlu-İstanbul
Tel: (0212) 251 03 50

Genel Müdür: Ertuğrul Alpay

Genel Yayın Yönetmeni: Göktürk Ömer Çakır

Editör: Oğuzhan Murat Öztürk

Kapak Tasarımı: Mahmut Doğan

Dizgi-Tertip: Mahmut Doğan

Kapak Baskısı: Pelikan Basım

Baskı: Çınar Matbaacılık ve Yayın Sanayii Ticaret Ltd Şti
Yüzyıl Mah. Matbaacılar Cad. Ata Han Nu: 34 K: 5
Bağcılar-İstanbul
Tel: (0212) 628 96 00
Sertifika Nu: 45103

İstanbul- 2023

Kitabın bütün yayın hakları Ötüken Neşriyat A.Ş.'ye aittir. Yayınevinden yazılı izin alınmadan, kaynağın açıkça belirtildiği akademik çalışmalar ve tanıtım faaliyetleri haricinde, kısmen veya tamamen alıntı yapılamaz; hiçbir matbu ve dijital ortamda kopya edilemez, çoğaltılamaz ve yayımlanamaz.

N. Ziya Bakırcıoğlu: Erzurumlu bir ailenin çocuğu olarak 1941 yılında doğdu. İlk, orta, lise tahsilini Erzurum'da tamamladıktan sonra İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'nden ve Çapa Yüksek Öğretmen Okulu'ndan mezun oldu. Çeşitli şehirlerde edebiyat öğretmenliği yaptı. Yedeksubay olarak askerliğini yaptıktan sonra 1976 yılında İstanbul'a döndü. Eyüp Lisesi'nde ve Erenköy Kız Lisesi'ne öğretmenlik yaptı. 1994'te emekliye ayrıldı. Yazı hayatına çok küçük yaşlarda şiirle başladı. Lise yıllarında deneme ve tenkit türlerine yöneldi. Bu çalışmalarını mahalli gazete ve dergilerde yayınladı. Daha sonraki yıllarda yazdığı yazılar Millî Gençlik, Hareket, Hisar, Yönelişler gibi dergilerde yayınlandı. Dergâh Yayınları tarafından neşredilen Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi'nin yayın kurulunda ve yazarları arasında bulundu. Emeklilik dönemini güzel verimlerle süslemiştir. Remzi Oğuz Arık'ın Fikir Dünyası adlı eseriyle 2001 yılında Türkiye Yazarlar Birliği, Biyografi Yazarlığı Ödülü'ne layık görüldü. Yayınevimizden çıkan eserleri de büyük alaka görmüş ve kısa zamanda tekrar tekrar basılmıştır. 2009 yılında İstanbul'da vefat etti. Genç yaşlı bütün edebiyat okurlarının öğretmenidir. Derlediği ve telif ettiği eserleriyle edebiyatımız ve edebî türlerimiz üzerindeki alakayı canlı tutup şekillendirmiş, okuyucuya dil zevki kazandırmıştır.

Eserleri:
- *Şâh Beyitler,* Ötüken Neşriyat, 2. Baskı, 2008.
- *Halk Şiirimiz,* Ötüken Neşriyat, 2007.
- *Yunus Emre Dîvânı*, Ötüken Neşriyat, 5. Baskı, Ocak 2015.
- *Başlangıcından Günümüze Türk Romanı –Yıllara ve Yazarlara Göre Romanımızın Tarihi-*, Ötüken Neşriyat, 11. Basım, Eylül 2013.
- *Remzi Oğuz Arık'ın Fikir Dünyası*, Dergâh Yayınları, 2001.

İÇİNDEKİLER

Romanların Listesi 09
Romanların Mevzuları ve Hususiyetleri 11
Siyah Kehribar 11
Küçük Ağa 16
Firavun İmanı 23
Yağmur Beklerken 33
Dönemeçte 41
Gençliğim Eyvah 54
Dünyanın En Pis Sokağı 60
İbişin Rüyası 71
Yalnızlar 76
Osmancık 83
Osmancık Dönemi 91
Arayış ve Buhran Dönemi 91
Beğlik Dönemi 92
Bazı Dikkatler ve Değerlendirmeler 94

Romanların Listesi

Bu incelemede Tarık Buğra'nın kitap hâlinde yayınlanmış romanları üzerinde durulmuştur. Onun gazete ve dergilerde tefrika edilmiş romanlarından bir kısmı kitap hâlinde yayınlanmış olmakla birlikte, bir kısmı da tefrika hâlinde kalmıştır.[1]

Tarık Buğra'nın kitap hâlinde yayınlanmış romanları şunlardır:

Siyah Kehribar (1. baskı 1955, İkinci baskı 1991, Tefrika: *Milliyet*, 11 Ağustos – 16 Aralık 1954)

Küçük Ağa (1. baskı 1963, 12. baskı 1993, önce *Küçük Ağa, Küçük Ağa Ankara'da* adıyla iki ayrı cilt hâlinde yayınlanmış; 2. baskıdan itibaren tek cilt haline getirilmiştir. Tefrika: *Yeni İstanbul*, 11 Kasım 1962 – 25 Mart 1963)

İbişin Rüyası (1. baskı 1970, 6. baskı 1993, Tefrika: *Milliyet*, 10 Ağustos – 22 Kasım 1969, sonradan tiyatro oyunu haline getirilmiş ve yayınlanmıştır, 1982)

Firavun İmanı (1. baskı 1976, 5. baskı 1993)

Gençliğim Eyvah (1. baskı 1979, 5. baskı 1991, Tefrika: *Tercüman*, 8 Ağustos – 11 Kasım 1977)

Dönemeçte (1. baskı 1980, 3. baskı 1991, Tefrika: *Tercüman*, 14 Mayıs – 18 Eylül 1976)

Yalnızlar (1. baskı 1981, 2. baskı 1994, *Yalnızların Romanı* adıyla Tefrika: *Çınaraltı* 5 Mayıs – 9 Haziran 1948, eser daha sonra *Dört Yumruk* ve *Akümülatörlü Radyo* adlarıyla ti-

[1] Tarık Buğra'nın gazete ve dergilerde kalmış romanları için bu armağanın ilgili bölümüne bakınız. Tefrika ile ilgili bilgiler için bak. Hüseyin Tuncer, *Tarık Buğra*, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1988.

yatro oyunu haline getirildi, çeşitli baskıları yapıldı, sahneye kondu ve TV dizisi olarak yayımlandı.)

Yağmur Beklerken (1. baskı 1981, 4. baskı 1992)

Osmancık (1. baskı 1983, 5. baskı 1992, Tefrika: *Tercüman*, 3 Mart – 21 Haziran 1983, *Kuruluş* adıyla TV dizisi yapıldı.)

Dünyanın En Pis Sokağı (1. baskı 1989, aynı yıl içinde *Tercüman* gazetesinde tefrika edildi.)

ROMANLARIN MEVZULARI VE HUSUSİYETLERİ

Siyah Kehribar

Romanın başlıca kahramanları Fernando ve sevgilisi Sofiya, Melina, Leonardo ve oğlu Barbaryo, Melina'nın amcası Umberto, Frederika, Melisa, Gizo, İvet ve Niva'dır. Bunların ortak hususiyeti, İtalya'da hâkimiyeti ele geçiren faşizme karşı bir direniş grubu meydana getirmeleri ve cumhuriyeti savunmalarıdır. Karşı tarafta Gizli Polis Şefi Ciyo vardır. Biz olayları, Roma'da sanat tarihi doktorası yapan bir Türk gencinin gözüyle görür, onun ağzından dinleriz. Fakat bu genç, bir seyirci durumunda değildir. Onun Fernando ile -aynı pansiyonda kalmaktan doğan- arkadaşlığı ve Melina ile yaşadığı aşk, bu Türk gencinin de olaylara karışmasına sebep olur. O da bir "taraf"tır artık. Cumhuriyetçilerin tarafını tutar.

Siyah Kehribar, Roma'da bir barın adıdır. Bu ad, Siyah kehribar şarabından mülhem olarak verilmiştir.

Siyah Kehribar, romanda çok önemli bir yer tutar. Çünkü burası, Umberto'nun gözü, kulağı ve hoparlörüdür. Cumhuriyetçiler bu barda toplanırlar, Sofiya'nın söylediği şarkıları dinler, kararlar alırlar. Türk genci de bu barın müdavimi olmuştur. İhtilalci gurubun bütün fertlerini hadiselerin seyri içinde birer birer tanır.

Romanda anlatılan hadiseler 1936-1939 yıllarında İtalya'da faşizmin sistemleşmeye ve hâkimiyetini kurmaya başladığı günlerde cereyan eder. Aynı yıllarda İspanya'da da iç savaş vardır. Ve bu grup, İspanyol milliyetçilerini desteklemeye çalışmaktadırlar.

Bu çekirdek kadronun lideri Melina'nın amcası Umberto'dur. Bir kaya gibi sağlam ve hissî müdahalelere kapalı olan bu adamın Roma dışındaki köşkü ise Cumhuriyetçilerin karargâhı durumundadır. Burada, arada bir gerçekleşen toplantılarda gizli ve önemli kararlar alınır, bir ihtilalin hazırlıkları yapılır, belki de gizli polisten kaçıp ayakta -ayakta ve hayatta- kalmanın yolları araştırılır.

Siyah Kehribar'ın müşterileri arasında bulunan Profesör Gizo, "antifaşist" olduğu için üniversiteden kovulmuştur. İvet, onun yazdıklarını -roman, hikâye, piyes- kendi adıyla neşreder. Bunlar son derece etkileyici eserlerdir.

Fakat gizli polis durumu öğrenir. Gizo ile İvet yakalanacak ve tesirsiz hâle getirilecektir. Polis, bu eserlerin İvet tarafından yazılmadığından emindir. Gizo'yu kendi taraflarına çekebilmek isterler. Eğer Gizo, cumhuriyet ve demokrasiye söverse, Duçe'nin asaletinden bahsederse her şey kolaydır.

Gizo ile İvet tuttukları yoldan dönmezler. Karı-koca Umberto'nun yardımı ve Türk gencinin pasaportuyla yurt dışına kaçmak isterler; kaçamayacaklarını anlayınca da intihar ederler.

Leonardo'nun oğlu Barbaryo, gizli polis tarafından öldürülür. Melina kayıplara karışır.

Fernando bir süre ortalarda gözükmez. Kendi ifadesine göre İspanya'da Cumhuriyetçilerin safında döğüşmüş ve geri dönmüştür.

Bu arada Sofiya, Frederiko'nun metresi olur. Frederiko zengin, kibar, züppe bir gençtir. Faşist partinin adamıdır. Fakat partiyle münasebeti fikir yakınlığından değil, rahatı ve zenginliğinin devam etmesi içindir.

Fernando, İspanya'dan dönünce Sofiya ile tekrar bir araya gelir; tekrar ayrılırlar. Fernando Niva ile anlaşır. -Bu bir bar kızıdır.- Onun yardımıyla, son zamanlarda Siyah Kehribar'a dadanmış olan Polis Şefi Ciyo'yu öldürür. Sonra

da Niva ile birlikte Amerika'ya gitmek üzere bir gemiyle yola çıkarlar.

***

Siyah Kehribar, Tarık Buğra'nın yegâne egzotik romanıdır. Görünüşte hadiseler ve bu hadiselere karışanlar bize tamamen yabancı bir ülkenin meseleleri ve insanlarıdır. Yazar, Türk gencinin bu hadiselere karışmasını öncelikle "kader" fikri ile izah ediyor. Kaldığı pansiyonda Fernando ile tanışması, onun sayesinde Melina'yı tanıması ve birbirlerine âşık olmaları kaderin hükmüdür. Bu inanış, Tarık Buğra'nın daha sonra yazacağı hemen bütün romanlarında karşımıza çıkar. Türk gencinin hadiselere karışmasının ikinci sebebi Melina'nın fethi, üçüncü ve önemli bir sebebi de -İtalya hesabına olmasa bile- hürriyet, insan haysiyeti, dostluk ve aşk adına hareket etmesidir. Demek oluyor ki, hadiselerin Roma'da ve İtalyanlar arasında yaşanıyor olması veya öyle gösterilmesi sadece bir kurgu hususiyeti olarak görülmelidir. Tarık Buğra'nın yapmak istediği şey, dünyanın neresinde ve hangi zamanında olursa olsun namuslu aydınların, insanın kendi kendisi olmasını engelleyen baskıcı rejimlere karşı bir başkaldırması olarak değerlendirilebilir.

Türk genci, roman boyunca bu insanlara sevgi ve hayranlık duyuyor. Barbaryo için "çocuk değildi ama çocuktan da temiz gül gibi bir insandı", Melina için "Bir rüya gibi sebepsiz ve başlangıçsız hatta bir rüya gibi bizim arzu ve ısrarlarımızın dışında doğmuş bir kadın" diyor. Sofiya'nın sesinin güzelliğinden, Leonardo'nun babacanlığından, Fernando'nun yiğitliğinden, Umberto'nun kudretinden ve soğukkanlılığından, bar kızı Niva'nın karakter asaletinden, Gizo ile İvet'in vatanseverliğinden övgü ve hayranlıkla bahsediyor. Fakat bütün bu insanların içinde en önemlisi Melina'dır, gencin ona duyduğu aşktır. Melina ortadan kay-

bolduktan sonra Türk genci de sahneden çekilir ve sadece bir seyirci durumunda kalır.

Roman, bir hatıra üslubuyla yazılmıştır. Romanın kahramanı veya yazar, hadiselerden yıllarca sonra hatırladıklarını anlatmaktadır. Hadiseler ön planda gözükmesine rağmen yazar, insanı önemsemektedir. Romanın kahramanları "antifaşist" faaliyetlerinin dışında hep günlük hayatlarını yaşıyorlar. İş aramak, karnını doyurmak, iki kadeh şarap içmek, yatacak yer bulmak gibi… Onların hülyaları da dünyanın her yerindeki -mesela Türkiye'deki- insanların emellerinden farksızdır: "İki oda, bir hol, banyo, mutfak ve bahçeden ibaret bir ev hülyası…" Ama Gizo'nun dediği gibi "Karabaht, faziletleri yırtıyor; hilekarlık, kumarbazlık ve fahişelik kazanıyor."

Türk genci, İtalyanlara, Melina'ya, onların yaşama arzu ve ihtiraslarına, İtalyan mimarisine yakınlık duyuyor. Ama bütün bu güzellikler onda derin bir gurbet ve yalnızlık duygusu uyandırmaktan ileri gitmiyor. O, Melina'ya Yunus'tan, Köroğlu'ndan, Mevlana'dan, Nasreddin Hoca'dan bahseder. Ayrı bir kültürün insanıdır. Öyleyse bu yakınlık hissinin sebebi nedir? Sebebi, onların da "insan" olmalarıdır. Yazara göre insan, her yerde ve her şart altında insandır.

Siyah Kehribar için, okuyucular ve tenkitçiler, yayınlandığı yıllarda müsbet şeyler söylememişler. Hatta bu kırıp dökücü tenkitler, yazarın bir süre edebiyata ve romana küsmesine sebep olmuş. Aradan geçen bunca zamandan -aşağı yukarı kırk yıldan- sonra söylenecek şey şudur: o günlerde okuyucu veya tenkitçilerin söyledikleri o kadar önemli değil. Önemli olan yazarın tepkisidir. Bence Tarık Buğra'nın *Küçük Ağa* ile yeniden ve ölümsüz bir şekilde romana dönmesinde bu bilenmenin çok önemli bir payı olmalıdır.

Romanda bir teferruat bolluğu var. Zaman zaman ana davayı gölgeleyecek kadar… İlk romanın heyecanıyla yazar sabırsız davranıyor ve söyleyeceklerini bir an önce söyleyip bitirmek istiyor.

Alkol, roman boyunca bir *leitmotiv* hâlinde karşımıza çıkmaktadır. Roman kahramanları hiç durmadan içiyorlar. Yazara göre, böyle günlerde hürriyetin, paranın ve saadetin yerini alkol alıyor. Bu görüşün daha geniş, daha sağlam bir yorumunu onun *Dönemeçte* adlı romanında da görmekteyiz.

Siyah Kehribar'da ne kadar çok "ayrılık" var. Aslında bu, Tarık Buğra'nın hemen bütün eserlerinde göze çarpan bir hususiyettir. Onun için de bütün hadiselere, davranışlara ve konuşmalara hüzün hâkimdir. 20. asır bütün teknik imkânlara, maddî zenginliklere rağmen insana huzur ve saadet vermemiştir. Yirminci asır insanına âdeta ağıt yakan şu cümlelerle bakınız:

Yüzlerce yılın beslediği, damla damla zenginleştirmek için didindiği 20. asrın insanları bu muydu? Elektrikli trenler, uçaklar, hoparlörler, telgraflar, vantilatörler daha binbir çeşit buluş ve asıl fecisi kütüphaneler, kütüphaneler ne oluyordu? Bütün bunlar bir şahsa ve bu şahsın iblisçe köleleştirdiği ilkçağ insiyaklarına yeniliverecek olduktan sonra neye yarardı? İlim alet, matbua alet, politika alet… İnsan için, insanın hürriyeti, insanın huzur ve saadeti için olmadıktan sonra fakülteler, enstitüler, rotatifler ve politik tandanslar niçin vardı?[1]

Siyah Kehribar'ın bir başka ve önemli bir hususiyeti daha var: Tarık Buğra'nın bunu takip eden romanlarında karşımıza çıkacak Hürrem, Güliz, İhtiyar gibi tipler ile kesif bir ifade, hiç kimseye benzemeyen orijinal benzetme ve tavsifler, şiir dolu bir anlatış tarzı, hürriyete, insana, insan haysiyetine ve demokrasiye olan bağlılık ve hayranlık bir

[1] Tarık Buğra, *Siyah Kehribar*, Ötüken Neşriyat, 14. Baskı, İstanbul, 2020, s. 144.

çekirdek, bir çınar tohumu hâlinde bu romanda müjdelenmektedir.

Küçük Ağa

Birinci Dünya Savaşı, Osmanlı Devleti'nin mağlubiyetiyle bitmiş, ordu dağılmıştır. Başşehir İstanbul dahil, memleketin bütün önemli merkezleri işgal altındadır. Devlet ile milletin bağları kopmuş, idareciler ne yapacağını bilmedikleri gibi millet de hangi yolu tutacağını bilmez durumdadır. İşte böyle bir ortamda Akşehir, bütün kasabalardan bir kasaba, bütün şehirlerden bir şehridir. Orada cereyan edenler, aşağı yukarı bütün memlekette olup bitenlerden farksızdır.

1919 yılı baharında Akşehir, bütün bir dünya savaşı boyunca çeşitli cephelerde dağılmış evlatlarından geriye kalabilenleri toplamaktadır. Bir enkazdır Akşehir. Her ev, birinin yolunu gözlemektedir. Ama gidenler nasıl, ne şekilde, hangi keder ve ruhla döneceklerdir. Geceleri bir mezar sessizliğine bürünen yaslı Akşehir'de Gâvur mahallesindeki Yorgo'nun, Minas'ın meyhanelerinden gelen kahkahalar, naralar, şarkı, gitar ve ud sesleri, bu sessizliği delik deşik eder.

İlk gelenlerden birisi Salih'tir. O, Arabistan cephanesinden geliyor. Sağ kolunu, sağ kulağını, yüzünün sağ yanını orada bırakmıştır. Salih'e göre keşke gelmek olmasaydı, böyle yarım yamalak gelmektense…

Onu, çocukluk arkadaşı Niko karşılar. Savaşla birlikte diğer Rum ve Ermeniler gibi Niko da değişmiş: artık Osmanlı değil, Rum olduğunun şuuruna varmış ve tam bir ihanet olan kendi davasının adamı olmuştur. Salih'e yakınlık gösterir. Maksadı, onu kendisine bağlamak, çocukluk ve ilk gençlik yıllarında kendisinden hep üstün olan Salih'i ezip, intikam almaktır.

Salih'i giydirir, kuşatır, doyurur. Her gece Niko'nun babasının meyhanesine giderler, sabahlara kadar içerler. Salih, çökmüş ruhunun, yarım kalmış vücudunun teselli-sini, bu, kökünden kopmakta, inkârda ve arsızlıkta bulunmuştur. Akşehirlilerin gözünde o, tiksinilen bir soysuzdur. Salih'i cepheden o perişan haliyle dönmüş gören anası bile onun şimdiki durumuna daha çok üzülmektedir.

Bu günlerde İstanbullu Hoca çıkagelir. İstanbul'un İngilizlerle iş birliği yapan siyasetçileri onu, Kuvva-yı Milliye faaliyetlerini önlesin diye Akşehir'e göndermişlerdir. İstanbullu Hoca, Başşehirdeki entrikalardan habersiz olduğu için ve sırf padişaha bağlılığı yüzünden var gücüyle çalışır. Bilgisi, güzelliği, cesareti, sağlam mantığı ve tatlı sesiyle son derece tesirli olmaktadır. Ankara ve Kuvvacılar onu kazanmak için her yola başvururlar. Fakat kararından dönmeyen Hoca için, sonunda "vur emri" çıkarılır.

Salih, bir gece, kimseye görünmeden gittiği Rum meyhanesinde bir toplantıya ve bu toplantıda konuşulanlara şahit olur. Rumlar, Pontus devletini kurmak için seferberliğe girişmişlerdir. Bunların elebaşısı bir papaz, en ateşli gönüllüsü de Niko'dur. Salih, sadece düşmanla değil, bunlarla da harp hâlinde olduğumuzu düşünür. Acizliğini yenmek için sol eliyle her gün tabanca atış talimleri yapar. Sonunda sol elini, kaybettiği sağ elinden daha iyi kullanır hâle gelmiştir. O, artık keskin bir nişancıdır. Çolaklığından dolayı düzenli ordu halini almaya başlayan Kuvvacılara katılamadığından, İstanbullu Hoca'nın yanında yer alır.

İstanbullu Hoca, genç ve güzel bir kızla evlenmiştir, ilk çocuğunu beklemektedir. Kendisini sevenler, hakkında vur emri çıktığını, kaçması gerektiğini söylerler. İstanbullu Hoca, bir şafak vakti, karısını doğum döşeğinde bırakarak Çakırsaraylı çetesine katılır. Sarığını ve cübbesini çıkarmış, Küçük Ağa olmuştur. Salih'in de yardımıyla tereddütlerinden kurtulur, Kuvvacıların fikirlerini ve yolunu benimser.

Çerkes Ethem'in düzenli orduyu ve kurulmakta olan yeni devleti çökertmesini önler.

Küçük Ağa Ankara'da romanı Salih'in Akşehir'e gelişiyle başlıyor. Salih'i kahvede saygıya yakın bir sevgi ile karşılarlar. O da Küçük Ağa'nın sırrını Reis Bey, Küçük Hacı ve Ali Emmi'ye açıklar. İstanbullu Hoca ölmemiştir, hayatta ve Ankara'dadır, Millî Mücadele'nin en faydalı adamıdır.

Salih, yıllar boyu kocasından haber alamayan Emine'nin bir başkasıyla evlendirildiğini öğrenir, o günlerin birinde Ali Emmi'yi toprağa verirler.

Küçük Ağa bin atlısı ile Alayunt'a, oradan Ankara'ya gider. Mehmet Âkif ve Hasan Basri Beylerle tanışır, geçmişteki tereddütlerini acı ile hatırlar. Ama o, nefsinden, şahsî saadetinden vatanı lehine feragat etmekle yanılmamıştır.

Salih'ten bir haber çıkmaz. Küçük Ağa, Akşehir'e Emine'ye ve Mehmed'ine gitmeye karar verir. Akşehir'e gelince karısının bir başkasıyla evlendirildiğini öğrenir. İstanbullu Hoca hüviyetini artık tam manasıyla saklamak zorundadır. Kendi oğluyla tanışır, arkadaşlık kurar. Mehmet de babası olduğunu bilmeden bu genç ve güzel adamı sevmektedir. Uzun zamandır hasta olan Emine pırıl pırıl bir cuma sabahı Hakk'ın rahmetine kavuşur.

Emine'nin toprağa verildiği akşam, Küçük Ağa, Ankara'ya hareket edecek kurtuluş ve kurtuluş günlerinin önde gelen insanı olacaktır.

Onun bundan sonraki hayatı, artık bir hüzün şarkısından ibarettir.

***

Küçük Ağa, İstiklal Savaşı'nı konu alan aşağı yukarı kırk kadar romandan bir tanesidir; ama bu kırk kadar romanın en güzelidir.